

הרב ד"ר מאיר גרוזמן

מצות שמיטת – כספים ותנאים לעקיפתה

-א-

מאז ומתמיד חיפשו מלווי הכספים דרכים לעקוף את מצות שמיטת-כספים וביקשו לגבות את ממונם על אף השנה השביעית המשמטת. הדרך הפשוטה והזמינה הייתה - להימנע מנתינת הלוואה ככל ששנת השמיטה קרבה ובאה, אך ידוע, וגם למלווים ידוע, כי נגד "יוזמה" שלילית זו יצאה התורה (בדברים ט"ו, ט-י) באזהרה תקיפה:

"השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמיטה ורעה עינך באחריך האביון ולא תתן לו, וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא. נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו".

אין ספק, כי יש באזהרה זו משום הרתעה ואילוץ לנתינת הלוואה, אך עדיין אין המלווה משלים עם אבדן כספו, ועל רקע זה, כידוע, תוקן הפרוזבול. דרך נוספת הייתה, ככל שנראת, להתנות תנאי עם הלווה בשעת ההלוואה, שהשמיטה לא תשמט. על כך אמר שמואל (במשכת מכות ג, ע"ב): "האומר לחבירו על מנת שלא תשמטני שביעית - שביעית משמטתו", הסיבה: הוא "מתנה על מה שכתוב בתורה, וכל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטלי". במילים אחרות: "השביעית אינה מקורה בידו להטנות שלא תהא השביעית משמטת" (לשון רש"י שם ד"ה "לדידי").

על דבריו אלה של שמואל הוסיף רב ענן והבהיר, כי לו היה המלווה מתנה את התנאי בסגנון ובניסוח אחר כמו: "על מנת שלא תשמטני בשביעית" - על אף שגם בניסוח זה הוא מבקש לעקוף את מצוות השמיטה - יהא התנאי קיים והלווה ייאלץ לפרוע את החוב, כי בנוסח זה הוא אינו מבקש לבטל את המצוה הנקובה בתורה, אלא לבקש את הסכמת הלווה, שזה יואיל לפרוע לו את החוב למרות מציאותה של שנת השמיטה.

דבריו הבאים של הרמב"ם (בהלכות שמיטה ויובל ט', י) מבהירים היטב את ההבדל שבין שני הניסוחים:

"המלווה את חבירו והתנה עמו שלא תשמטנו שביעית הרי זה נשמט, שאינו יכול לבטל דין השביעית; התנה עמו שלא ישמוט הוא חוב זה, ואפילו בשביעית - תנאו

קיים, שכל תנאי שבממון קיים ונמצא זה חייב עצמו בממון שלא חייבה אותו תורה בו שהוא חייב".

- 2 -

עוד קבע רב ענן (בסוגיה שם), כי הבחנה זו קיימת בנושא נוסף - בהונאה. מוכר האומר ללוקח: "על מנת שאין לך עלי אונאה", לדעת שמואל, "אין לו עליו אונאה", אך אם אמר לו: "על מנת שאין בו אונאה - הרי יש בו אונאה". ההסבר: אמירת "אין בו הונאה" משמעה: לא יחול על המקח הלאו של "לא תוננו", וידוע, שאין בכוח אדם לעקור צו מן התורה, לא כן באמירת: "על מנת שאין לך עלי הונאה", שמשמעה שלא תתבע ממני את ההפסד שייגרם לך מן ההונאה (אם תהיה כזו). במקרה זה התנאי קיים, כי כל אשר התנה עמו היה, למחול לו על נזקי ההונאה (דעת הרשב"ם בתוספות, שם, ד"ה "ושמואל"), וכאמור, בענייני ממון יכול אדם להתנות עם רעהו כל תנאי שיש בו משום מחילת ממון או הסכמה להפסד, על אף שהדברים נקובים בתורה. מה שאין כן, כאשר הוא מתנה תנאי בנוסח שמתמעת עקירת צו מציווי התורה - בנוסח זה התנאי בטל.

כך גם בסיטואציה אחרת: בקידושי אשה. במסכת קידושין (יט, ע"ב) נאמר: "האומר לאשה הרי את מקודשת לי על מנת שאין לך עלי שאר כסות ועונה - הרי זו מקודשת ותנאו בטל, דברי רבי מאיר, ורבי יהודה אומר: בדבר שבממון (שאר וכסות) תנאו קיים".

דעת רבי מאיר נוגדת את דברי רב ענן בשם שמואל שנאמרו לעיל. הוא סבור, כי אף בממון אין אדם יכול להתנות עם הזולת ולדרוש ממנו ויתור, אם הדברים נוגדים את הנאמר בתורה. במקרה הנדון מחייבת התורה את הבעל להעניק לרעייתו "שאר כסות ועונה", ולפיכך לא יכול הבעל, לדעת רבי מאיר, להפר הוראה זו גם כאשר קיימת הסכמה מן הצד השני. לא כך סבור רבי יהודה (שהלכה כמותו ושמואל סבור כמותו, ראה: ב"מ נא, ע"ב); לדעתו רשאי אדם להתנות עם הזולת תנאי שיש בו משום ויתור כספי, לפיכך יהיה ההסכם שבין הבעל לרעייתו בר תוקף והוא ישוחרר מתשלום "שאר וכסות", שהם נושאים כספיים.

במקרים שהועלו עד הנה קיימת הסכמה בין שני הצדדים, אך במקרה שבו מתנה צד אחד את תנאו והצד השני אינו שותף - לא יתקיים התנאי גם כשמדובר בענייני ממון. דוגמה לכך מופיעה במשנה במסכת בבא בתרא ח', ה: "האומר: איש פלוני בני

בכור לא יטול פי שנים, איש פלוני, בני, לא יירש עם אחיו - לא אמר כלום, שהתנה על מה שכתוב בתורה".

המקרה שלפנינו אינו אלא מונולוג, הצהרת האב המוריש, הבעת רצון שלפני המוות. התניה זו היא חסרת ערך על אף שלפנינו עניינים שבממון. שכן, כאמור, הייתה זו הצהרה חד צדדית ולא הסכם הדדי. אף אם הבנים האזינו להתניה זו ושתקו מבלי להגיב - היא אינה תופסת. יש צורך שגם הצד השני יסכים, ויודיע על הסכמתו להפסיד ולוותר על המגיע לו (ראה: בבא בתרא קכו, ע"ב).

- ג -

ענה אנו שבים לשמיטת-כספים. בירושלמי שביעית י', א מופיעה מימרא של רב האומר: "המלוה את חברו על מנת שלא לתבעו - שביעית משמטתו". מלווה זה, כהרבה מלווים אחרים, מתחכם, ומבקש להערים על צו התורה לשמט את ההלוואה. הוא מסכם עם הלווה שהוא, המלווה, לא יתבע את ההלוואה, אך הלווה מתחייב להחזירה על אף שהמלווה אינו תובעו. הוא יודע, כי הפסוק "לא יגש את רעהו ואת אחיו" (דברים ט"ו, ב), האוסר את התביעה ואת הנגישה, משמש גם אינדיקטור לגבי ההלוואה המושמטת: רק הלוואה שהמלווה יכול לתבוע אותה - תישמט, שהרי התורה אמרה "לא יגש", אך הלוואה שאין בה נגישה בשמיטה, כמו: המלווה לעשר שנים, לא תישמט, כי, כאמור, לא ניתן להורות בה "לא יגש".

מלווה זה, מתחכם, אפוא, ובעזרת התנאי שהתנה עם הלווה שהוא, המלווה, לא יתבע. הוא מניח, שהצו "לא יגש" לא יחול על הלוואה זו וממילא לא תחול עליה גם הוראת השמיטה. דעת רב היא, כאמור, שהשמיטה תשמט על אף התנאי וההסכם. וכך גם פסק הרמב"ם (שם ט', ט) להלכה: "התנה עמו שלא יתבענו - שביעית משמטת".

הלכה זו נראית, לכאורה, כעומדת בסתירה לנאמר לעיל בדבר התניות ממון. ואתה שואל: וכי מה ההבדל בין התניה זו שאינה תופסת להתניה "על מנת שלא תשמטני בשביעית" התופסת. הן בשתי ההתניות הוא לא עוקר את מצות התורה; הוא רק מסכם עם הלווה שישלם את ההלוואה על אף חלוקתה של שנת השמיטה; מה, אפוא, ההבדל?

פרשני הרמב"ם והפוסקים השיבו תשובות שונות לשאלה זו. להלן שתיים מהן:
א. מאחר והמלווה רשאי בכל עת שירצה לתפוס את רכושו של הלווה - קיימת נגישה, והוא עדיין "חוסה" תחת הוראת "לא יגש" (מהר"י קורקוס בפירושו להלכה זו של הרמב"ם).

3. מאחר והלווה יודע, שעליו לפרוע את החוב, יש בעצם ראיית המלווה משום "איוס" עליו, ותחושת הצורך לשלם את החוב צפה ועולה. גם זו נקראת נגישה, סמויה אמנם, אך נגישה (הרדב"ז בפירושו להלכה זו של הרמב"ם).

דומה, כי מעבר לשתי הקביעות ההלכתיות הללו, ניתן להציע הסבר נוסף מהותי בהבנת ההסכם מסוג זה: האמירה "על מנת שלא אתבעך בשביעית" אינה הסכמה שבין שניים, אלא הסכם של המלווה עם... עצמו. בהסכם זה אין כל צורך בהסכמתו של הלווה, שהרי זה, כמו כל לווה אחר, חייב לפרוע את ההלוואה בין אם המלווה תובעו ובין אם לאו. כל אשר המלווה רוצה בהתניה זו - לחמוק ממאפיין הנגישה של ההלוואה ובעזרתה להשתחרר מן הצו "שמוטי"!

מתברר מאימרתו של רב, כי הדבר בלתי אפשרי. מלווה אינו יכול להפוך את הלוואתו לחסרת נגישה בויתור על הנגישה. כל עוד קיימת הלוואה ויש צורך לפורעה במועד הנושק את שנת השמיטה, קיים מאפיין הנגישה - בין אם יגוש ובין אם לאו. לו היה המלווה מסכם עם הלווה כי על אף שנת השמיטה עליו לפרוע את ההלוואה - נוחא, כי כאמור, הלווה מוכן להפסיד ולוותר על הזכות שהתורה הקנתה לו, אך כאשר הלווה לא נדרש מאומה, והמלווה מתחייב ומתנה, כי הוא לא יגוש - אין כאן הסכמה הדדית המאפשרת לקיימה, והשמיטה אכן תשמש.

-ף-

לעיל צויין, כי תנאי שנעשה בין שניים ובהסכמה הדדית - אם הוא בענייני ממון הוא מתקיים על אף הנאמר בתורה, כמו: בשמיטה, בהונאה ובשאר וכסות. לדעת פרשנים אחדים מכונה תנאי מסוג זה "מתנה על מה שכתוב בתורה", והצדקה לקיומו היא התפיסה, כי אדם רשאי לוותר על ממונו ועל הזכויות שהתורה העניקה לו, ולדעת פרשנים אחרים אין תנאי זה מכונה "מתנה על מה שכתוב בתורה", כי הוא לא התנה עם התורה ונגדה, אלא עם חברו, וכאמור - עם חבר ניתן להתנות.

לאור זאת יש מקום לשאול, אם ניתן להתנות תנאי מסוג זה גם בענייני ריבית, דהיינו, שבעת ההלוואה יאמר המלווה ללווה, כי הוא מתנה את נתינת ההלוואה בהתחייבותו של זה לשלם ריבית על סכום ההלוואה! אמנם הוא מבטל בהתניה זו את מצוות התורה האוסרת את הריבית, אך מאידך, הוא הרי מתנה עם חברו, וההתניה היא בענייני ממון, אפשר, איפוא, שאין התניה זו מכונה "מתנה על מה שכתוב בתורה" והיא מותרת!

שאלה מסוג זה הופנתה אל רבי יצחק בר ששת (בשו"ת הריב"ש סימן ש"ה) ותשובתו כדלהלן:

"ריבית אסרה תורה, אע"פ שנותנו הלווה מדעתו ואין שום תנאי מועיל בו, כמו שמועיל לגבי שמיטה. דאם התנה: 'על מנת שלא תשמטני שביעית' אין שביעית משמטתו, דהתם, כיון שלא אמר: 'שלא תשמטני שביעית', אלא 'שביעית' אין זה מתנה על מה שכתוב בתורה, אלא עם חברו הוא מתנה, בדבר שבממון, וקיים, דהוי כנותן לו מתנה. וכן נמי גבי אונאה, כל שאמר: יודע אני שיש בו הונאה, על מנת שאין לך עלי הונאה, דהא ידע ומחיל, אבל בריבית, שאפילו כשנותנו לו במתנה אסרה תורה, מה יועיל תנאו? וכל שיתנה ויאמר כל היום כולו שהוא נותן במתנה... מכל מקום דבריו בטלים ואין בהם ממש, כל שהוא קוצץ ואומר, שבשביל מנה שהוא מקבל מעתה יתן לו עשר בכל שנה ושנה לעולם, כל זמן שמעותיו אצלו".

דבריו אלה עדיין טעונים הסברה והבהרה, כי מה ההבדל בין שמיטה לריבית? בריבית אסרה תורה להעביר ריבית מיד ליד וגם בשמיטה אסרה התורה את פרעון ההלוואה: זאת ועוד: בשמיטה, כך אמרנו, רשאי הלווה לוותר על הזכות שהתורה העניקה לו ולהסכים באופן אישי לתשלום ההלוואה, מדוע שלא ייאמר כך גם בריבית: הלווה מוותר על הזכות שהתורה העניקה לו להנות מהלוואה ללא תמורה והוא מחליט להסכים להצעת המלווה ולשלם את הריבית; הלא כן?

להסברת דברי הריב"ש ייאמר כך: אין עניין הריבית דומה לעניין השמיטה. בנושא השמיטה - המלווה נותן הלוואה ללווה, ובבוא שנת השמיטה מתערבת התורה בהלוואה ואומרת "שמוטו!" אך מאחר והתורה לא התערבה במעשה ההלוואה ובתנאים המוסכמים בעת ביצוע ההלוואה - רשאי המלווה, כל עוד שאינו דורש את עקירת דין השמיטה (הוא לא אומר: "על מנת שלא תשמטני שביעית"), לסכם עם הלווה, שהלה יואיל בטובו לפרוע את ההלוואה מתוך רצונו הטוב ומתוך וויתור על הזכות שניתנה לו.

לאמור: לפנינו, אפוא, הבחנה בין שתי פעולות שאינן נוגדות אחת את השנייה: ההלוואה והשמטתה בבוא שנת השמיטה, וההלוואה ופריעתה תוך כדי הסכם אישי ופרטי, מתוך רצונו הטוב של הלווה. לא כן בריבית. אין כאן שתי פעולות; ישנה כאן פעולה אחת בלבד: הלוואה כספית עם דרישה צמודה לשלם ריבית, וזאת היא בדיוק הפעולה, שאותה אסרה תורה: להלוות כסף בתנאי שתשלם ריבית! כל כסף שיועבר מצד הלווה לצד המלווה, וייקרא הכסף ככל שייקרא, יהא פירושו עמידה בתנאי התשלום של הריבית, וכאמור, את זאת - הלוואה עם תנאי ריבית - אסרה התורה. אפשר שזו כוונת הריב"ש בתשובתו.

-ה-

והנה שאלה נוספת: מאן-דהו כתב לזוגתו בכתובתה: "על מנת שלא אשא אשה אחרת עליך"; האם במשפט זה נחשב הבעל כמתנה על מה שכתוב בתורה והתנאי בטל או לא? שהרי אם יתברר שהיא "אילונית" ולא מסוגלת להביא ילדים לעולם, יצטרך הוא לשאת אשה אחרת כדי לקיים את מצוות פרייה ורבייה, ומאחר והתנאי מונע זאת - הוא ייקרא "מתנה על מה שכתוב בתורה" והתנאי מתבטל מאליו! שאלה זו הופנתה אל רבי אשר - הרא"ש (מופיעה בשו"ת הרא"ש כלל לג, סימן א). הוא, בתשובתו משיב לשואל, שלא היה לו להציג בשאלתו את מקרה "אילונית", שכן אם תימצא אילונית הוי מקח טעות ולא הייתה אשתו מעולם, ואם תשאל: שמא ישהה עמה (עם אשה רגילה) עשר שנים ולא תלד ואז מחוייב לישא אחרת והרי הוא "מתנה על מה שכתוב בתורה" - גם זו אינה שאלה לדעתו, "דאף אם שהתה עמו עשר שנים, הרוצה לישא אשה אחרת צריך לגרש את הראשונה וליתן את כתובתה, דהנושא אשה על אשתו - יוציא ויתן כתובתה".

לגופו של עניין קבע הרא"ש כלל, שבעזרתו ניתן להגדיר אמירה כ"מתנה על מה שכתוב בתורה": "דלא מקרי מתנה על מה שכתוב בתורה אלא היכא דבשעת תנאו ידוע שעוקר דבר מן התורה, כגון: 'על מנת שאין לך עלי שאר כסות ועונה, ויעל מנת שלא תשמטני שביעית', אבל בנידון זה ששאלת - אינו ודאי עוקר, דשמא תלד, ואף אם לא תלד, יכול לגרשה ולישא אחרת".

-ו-

לאור הנאמר, שניתן להתנות את ההלוואה בנוסח: "על מנת שלא תשמטני בשביעית", והשביעית אכן לא תשמט, תישאל, אם כן, השאלה, לשם מה היה צריך הלל להתקין את שטר הפרוזבול, שבעזרתו ניתן יהיה לגבות את החוב גם בתום שנת השמיטה; הרי ניתן לייעץ לכל מלווה החושש לגורל הלוואתו, שיתנה עם הלווה את התנאי האמור וההלוואה תיפרע!
 רבי משה סופר (ה"חתם סופר") העיר הערה זו (בספרו שו"ת "חתם סופר", חלק ה, חו"מ סימן קי"ג) וכה דבריו:
 "והצנועים העושים פרוזבול - לא לאפקועי ממונו אתו (באו), אלא לאפקועי איסורא, דאפילו המתנה כן (על מנת שלא תשמטני בשביעית) עביד איסורא (עושה איסור) על כל פנים, ועובר על מה שכתוב בתורה 'פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמור

הכי (אם לא כך) לא היה צריך הלל לתקן פרוזבול מפני שהיו נמנעים להלוות, הא (הרי) אפשר להו (להם) להתנות כן בשעת ההלוואה... אלא על כרחך, דהיא גופיה (היא עצמה - ההתניה) הוי ליה דבר-בליעל".

בעל ה"חתם סופר" סבור, אפוא, כי בהתניה עובר המלווה על "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל". הוא, המלווה, חושש, שמא ההלוואה לא תיפרע ולפיכך הוא נמנע מלהלוות. ההתניה מחלצת אותו אמנם מחששותיו, אך עדיין הוא עובר על הלאו של "השמר", לא כן בפרוזבול: תפקידו של הפרוזבול לסלק מן המלווה את מחשבת ה"בליעל" ולאפשר לו להלוות ללא כל חשש זה.

דומה, כי הבחנה זו עדיין זקוקה להסברה, כי מדוע יפטור הפרוזבול את המלווה מאיסור "השמר" ואילו ההתניה לא, והרי בשני המקרים מסרב המלווה להלוות, והוא מחפש דרך להשיב אליו את כספו העתיד להשטט ממנו?

נראה, איפוא, להסביר את ההבחנה בדרך זו: ההתניה נעשית עם נתינת ההלוואה או לפנייה. אם הלווה ידחה את התנאי - לא תינתן ההלוואה, לפיכך ייחשב המלווה כעובר על מחשבת הבליעל: "השמר..." לא כן בפרוזבול. שטר זה לא נעשה בעת ההלוואה, וודאי שלא לפנייה. ההלוואה ניתנת ככל הלוואה אחרת, ולעת תום שנת השמיטה פונה המלווה לבית הדין ועורך שטר פרוזבול. במקרה זה, לאחר שההלוואה כבר ניתנה, והיא ניתנה ללא כל חשש משמעותי, העולה על חששו של מלווה רגיל משום שאין בהם שמיטת כספים - אין בנתינה זו משום עבירה על "השמר..." ואין בה כל מחשבת-בליעל.